

ЗА „ДЕМОКРАТИЗМА“ НА БЪЛГАРИТЕ

Петко Ст. Петков

В българската хуманитаристика отдавна е наложена тезата за демократизма на българите като тяхна присъща черта през последните два века. Повечето автори, подкрепящи това твърдение, не аргументират своето разбиране с конкретни доказателства, още по-малко са тези, които изхождат от принципни позиции и съображения: що е демокрация и производното ѝ качество демократизъм и възможно ли е същностните белези на демокрацията (и на коя точно?) да се открият в обществения живот на българите през XIX – XX в. Трудно могат да се посочат всички публикации, в които тезата за демократизма на българите е застъпена, но тази традиционно възприета характеристика се среща както в научната литература, така и в научнопопулярната, тя може да се открие и в учебниците. Независимо от това, че някои автори определят като „демократични“ само определени социални слоеве от българското общество и техните политически представители, по правило това качество се извежда от „демократическите традиции на българския народ“¹. Много често тезата за „демократизма“ на българите се свързва със също така неаргументираното твърдение за „революционния демократизъм“ на радикалното политическо течение през Възраждането (изразяващо интересите на „широките народни маси“), и най-вече на неговите идеолози Г. Раковски, Л. Каравелов, В. Левски, Хр. Ботев². Понякога „демократизмът“ на българите се представя като естествен резултат от приемането и защитата на „най-демократичната за своето време“ Търновска конституция, при изработването на която господства духът на „инстинктивния и неподправен демократизъм на бащите учредители“³. Едва напоследък се появиха (изказвани по други поводи) съмнения дали чрез т. нар. демократизъм не се обозначава отдавна констатираната нагласа за социална изравненост (егалитаризъм) на българите, особено през XIX в.⁴

Без претенцията за изчерпателност, но с надеждата да се разсее едно съзнателно въведено и поддържано заблуждение, ще се опитам да аргументирам едно по-различно разбиране за “демократизма” на българите. Смятам, че темата е актуална, защото и днес е валидно заключението на П. Стайнов, че “не може да има демокрация без демократическа традиция”, а освен това “демократията става реален факт не когато е “обявена”, а едва тогава, когато е масова и безусловна”⁵.

Що е демокрация и производното ѝ “демократичен” народ? И има ли изобщо класическо понятие и определение за демокрация? По този основен въпрос между теоретиците на демокрацията съществува единомислие, в смисъл че тя трудно може да бъде определена еднозначно. Според Джовани Сартори “демократията (не по-малко от своята противоположност автократията) не може да бъде основана, доказана или утвърдена по емпиричен път или рационално, нито опирайки се на това, че демократичните ценности са обективно по-висши по своята вътрешна стойност спрямо другите ценности”⁶. Подобно е мнението и на Робърт Дал. Според него “двайсет и петте столетия, през които демокрацията е била обсъждана, дебатирана, подкрепяна, нападена, пренебрегвана, установявана, практикувана, ликвидирана и след това понякога възстановявана, изглежда, не са довели до съгласие по някои от най-фундаменталните въпроси... Демократията е по-скоро тема, върху която философите да теоретизират, отколкото реална политическа система, която хората да възприемат и практикуват”⁷. Биха могли да се посочат и други аналогични теоретични обобщения. Любознателният читател ще открие критичен и подробен преглед на литературата по темата в най-доброто българско изследване за историята на политическата демокрация⁸. В конкретния случай с българското общество през XIX – XX в. проблемът е колкото в доказването на наличието на функционираща демокрация, толкова и в това, дали тя е предпочитана; дали това предпочитание може да се отнесе за мнозинството от народа, както и дали предпочитанието и стремежът е именно към демократичност или само така се обозначава.

Демократията не трябва да се разбира само и просто като народоуправление, защото и тоталитарните републики са по правило

“народни”. Съвременните опити теоретично да се определи демокрацията включват едновременно присъствие на няколко съществени белега. Според Р. Дал в идеалния случай се изискват следните “основни условия за демокрация: 1. Контрол над армията и полицията от избрани представители; 2. Демократични убеждения и политическа култура; 3. Липса на силен външен контрол, който се противопоставя на демокрацията”. А допълнителните “благоприятни за демокрацията условия” са: 4. Модерна пазарна икономика и модерно общество; 5. Слаб плурализъм на субкултурите”⁹. Макар и извлечени от опита предимно на XX век, тези условия могат да се приемат като един теоретичен модел. Съпоставянето му с българските обществени условия и политическа практика през XIX, и през по-голямата част на XX в., показва съществени несъответствия. Същият автор предлага свой набор от “критерии за демократичен процес”: 1. *Ефективно участие*, т.е. всички членове на общността да имат равни и ефективни възможности да доведат възгледите си до знанието на останалите членове; 2. *Равенство при гласуването*: всеки от членовете да има равна и ефективна възможност да гласува и всички гласове да се зачитат като равни; 3. *Просветено разбиране*: в рамките на разумен срок всеки член да има равни и ефективни възможности да проучи съответните алтернативи на предлаганата политика, както и вероятните им последици; 4. *Контрол над дневния ред*: членовете на общността да имат изключителна възможност да решават по какъв начин и кои въпроси да бъдат включени в дневния ред; така демократичният процес винаги остава отворен за промяна от страна на членовете, ако те решат, че тя е нужна; 5. *Пълно включване на пълнолетното население*. Гражданството на една демократично управлявана държава трябва да включва всички индивиди, които се подчиняват на законите на тази държава с изключение на временно пребиваващите и на хората, за които е доказано, че не могат да се грижат за себе си”¹⁰. В третата част на изследването си, озаглавена “Реална демокрация”, Р. Дал предлага отговор и на въпроса от какви политически институции се нуждае една широкомащабна демокрация. Според него те са: 1. Избрани чрез гласуване длъжностни лица; 2. Свободни, честни и често провеждани избори; 3. Свобода на

словото, включително и правото гражданите да критикуват държавни служители, правителството, режима, социално-политическия ред и преобладаващата идеология без опасност от строги наказания; 4. Достъп до алтернативни източници на информация; 5. Свобода на сдружаването; 6. Граждански права за всички¹¹.

С уговорката, че общоприет и универсален теоретичен модел на демокрацията е трудно да се предложи, трябва да уточня, че приемам за исторически образец не античната, а модерната, т.е. “либералната демокрация”¹², която според един от най-добрите български познавачи може да се представи най-общо “като система от правови гаранции и институционални органи, създаващи или защитаващи гражданското общество”¹³. Според същия автор “демократията крие, но и налага цяла гама от условия, които не са равностойни по степен, но са задължителни като наличност. Не може да я има даже и при отсъствието само на едно от тях. Тези условия са задължителни, значи насилствени, независимо от благородната им функция и предназначение”. И още: “Демократията е преди всичко рация, а после мечта, преди всичко обществена потребност, а после морална норма... Демократията не е създадена от робите. Нещо повече. Тя не е създадена за робите... Тя е предназначена да направи по-силен и богат по-силния, което автоматически облагодетелства и по-низшите социални слоеве, и по-слабите политически сили”¹⁴. Съзнателно не свързвам демократизма с изискване за висока нравственост, защото в такъв случай понятието става пределно идеализирано; когато въпросът се постави така, това вече е друг въпрос¹⁵.

Вглеждайки се в процеса на формиране на българския обществен идеал през Възраждането, трудно можем да открием белези и прояви на уж характерния за мнозинството от народа истински демократизъм, т.е. “*actum societatis*, едно съжителство между гражданите (равни като граждани)”¹⁶ – нито като преобладаващ обществен стремеж, а още по-малко като реално демократично самоуправление в една деспотична държава, каквато е Османската империя. Неслучайно в най-нови изследвания българската възрожденска политическа култура се определя като “квазигражданска”¹⁷; констатира се, че към момента на Освобождението бъл-

гарското общество има “ниска гражданска култура”¹⁸. Разбира се, за общоприет “национален идеал” като комплексна и завършена представа, изповядвана от мнозинството българи, е трудно да се говори. По-точно би било да се търсят и обозначават трайните черти на обществения идеал в смисъл на различни (но еднопосочни в европейската си ориентация) гледища и представи за държавно-политическото бъдеще на българите, въведени в публичното пространство от водещи личности и обществени организации. До средата на XIX в. представите за държавно устройство и политическо управление сред елита на тогавашното българско общество не са ясно изразени, те не са систематизирани в конкретна политическа програма. Перспективите за получаване на частична административна самостоятелност се свързват с решаващата помощ на външни съюзници (най-често Русия) или се свеждат до придобиване на ограничена автономия в границите на Османската империя. При това положение формата на държавно устройство не е поставяна под съмнение – тя е монархическа, като понякога се правят съществени или нюансиращи я допълнения. Имам предвид политическия идеал на Паисий Хилендарски, и най-вече на епископ Софроний Врачански, за просветен абсолютизъм, ясно изразен в превода “Гражданское позорище”, завършен през 1809 г.¹⁹ Този идеал трудно се хармонизира с наложената много по-късно представа за преобладаващо “демократичната” нагласа на мнозинството българи. Чак до средата на XIX в. пред тогавашните българи дилемата монархия или република (а защо не и автократия или демокрация) не стои по много причини. Те винаги са живели в монархия²⁰, т.е. в автократия; държавата, на чиято помощ най-вече разчитат – Северната империя, – е една от силните монархии в Европа; единствената институция (освен държавата), която има съществено влияние в обществения живот на българите – Църквата, – е устроена авторитарно и продуцира сред паството си подобни нагласи; общностите, в които българите живеят и се самоуправляват (семејство, община), също са по-скоро автократични, отколкото демократични. Единственото изключение в това отношение е еснафската организация, но нейният народностен характер, неправилно обозначаван

като демократичен, е по-скоро ярко отражение на господстващите егалитарни нагласи в българското общество, отколкото израз на някакъв вътрешноприсъщ или привнесен отвън демократизъм²¹. Критичният преглед на политическите планове и програми за бъдещо държавно устройство и управление показва, че през последните две десетилетия преди възстановяването на българската държава (1856 – 1879 г.) идеята за конституционна монархия е най-разпространена и се ползва със значителна обществена подкрепа. Привържениците на републиката са много по-малко независимо от факта, че техните антимонархически аргументи и внушения и тогава, а и дълго след това са възприемани и пропагандирани като ясен симптом, че насоката на общественото развитие и на идеите за управление неминуемо води към републиканския идеал²².

Като продукт на възрожденската публицистика пропагандната идея за демократизма на българите е лансирана от Ив. Касабов и Л. Каравелов. Забележително е, че основоположниците на тезата я формулират като контрааргумент срещу претенциите за мним аристократизъм на ненавижданата от тях група на “старите”²³, т. е. за пореден път в човешката история идеята за равенството (съзнателно, но погрешно обозначена като демократичност) е обоснована като идеал на протеста срещу неравенството²⁴.

Ето как Ив. Касабов се опитва да аргументира тезата за демократизма на българите: “Българский народ чрез природата си, а също и чрез дружествените си устройства, чрез обичаите си и миналите възпоминания, е чисто и искрено демократически; българите са повече даже от сички други европейски народи изключени от духът на кастите и онова, което най-много подпомага още да си одържат демократически дух, е, че нямат нито пергаменти (магарешки кожи) от благородство, нито други наследствени титли, за да бъдат разделени на касты, както е при другите народи. Те не са разделени на благородни и мужици, на брахмини и парии, на Богом избрани и презрени. Помежду тях не съществуват такива йерархии: те са сички благородни или сички ненасловни граждани, но при това – сички равни, защото сички са българи, синове на същото отечество (к.м.

П.П.)”²⁵. По този начин романтичният национализъм и криво-разбраният егалитаризъм, събрани в едно, замъгляват истината и представят мечтаното за реално.

Не по-малко категоричен е и Л. Каравелов: “Българският народ е народ демократически; той не е разделен на секти, той няма посреди себе си аристократически величия, тоя за нищо ненужен обществени елемент (к.м. П.П.); и затова ние желяем да видим в своето отечество избираемо правителство, което да изпълнява волята на самия народ”²⁶.

Редакторът на популярния в. “Македония” П. Р. Славейков също говори за “демократическите свойства на нашия народ”, като се опитва да ги обясни по следния начин: “Българите имат дълбоко отвращение към неравенството и люто мразят чорбаджилъка и исичко, що им го наумява.... Смешно е да сравняваме нашите поимотни люде с европейските благородни. Ний нямаме благородни, освен това в XIX-ий век времето на благородните мина. Днес силний порой на демократическите идеи наводнява навсякъде, измита ръждясалите остатки на своеволието и раболепието, грозни тези чада на невежеството, и постановява равенство”²⁷.

По време на Учредителното и Първото Велико народно събрание през 1879 г. редакторът на в. “Остен” публично отговаря на молбата на Ал. Екзарх да се проучи възможността той да бъде избран за първи български княз. С безспорния авторитет на непогрешим народен трибун П. Р. Славейков саркастично осмива желанието на Ал. Екзарх в своя вестник: “защото и като челяк, а още и като депутат сега искам по начала да ся вода. А най-първото у мене начало, основано на народния ни характер, е или всинца да бъдем кнезове и владеюци, или всинца роби и владеми. Да изберем княз от нас си, а не чужденец, това ще да е съвсем противно на нашия славенобългарски характер и на историята, която ни разправя какво сме правили друг път в таквиз случаи... А най-последното е, простете ми, да ви кажа искрено: защото, както и да е, но аз не намирам Ваше благородие мунасип (подходящ, удобен) за княз”²⁸. А ето какво отговарят двамата делегати Др. Цанков и М. Балабанов, изпратени в Европа след потушаването на Априлското

въстание, на въпроса на в. "Франс" кой би бил княз на свободна България: "всичките българи са съгласни да не бъде той нито българин, нито грък, нито арменец, нито левантинец. Каквото и да би било името, което *ще се даде от Европа* (к.м. П.П.) на този началник на автономната българска държава, ний искаме само да бъде той странен (т. е. чужденец – б.м. П.П.)"²⁹.

Ал. Стамболийски в един от основните си трудове "Политически партии или съсловни организации", като разглежда старите и новите обществени групировки в България, заключава, че истински демократи след Освобождението са само представители на "бедняците" – Дядо Славейков, Ст. Стамболов и др. Той също често спекулира с "вродения демократизъм" на българския земеделец³⁰. Затова, макар и като цяло пределно идеологизирани, може би не са лишени от основание оценките на някои изследвачи на БЗНС, според които, поемайки управлението на България след края на Първата световна война, Земеделският съюз си поставя задачата да преустрои политическата система в "диктатура на дребната буржоазия" чрез осъществяване на "дребнобуржоазната демокрация"³¹. Този конкретен исторически пример потвърждава правилността на Кантовото разбиране за демокрацията – "по необходимост деспотизъм" – в случая на мнозинството от населението (дребните селскостопански производители) чрез почти тоталитарно господство на техния политически изразител БЗНС.

Примерите за широкото разпространение в литературата на тезата за "демократизма" на българите са много. Дори в най-нови публикации, в които по принцип се признават "общностно-егалитаристките схващания на българските т.нар. либерали", отново се стига до обобщението, че "малобройната българска интелигенция, отгледана в периода на Възраждането, е манира колективистичния демократизъм на народа, от който произхожда"³². Но основателно ли е това традиционно схващане? Може ли изобщо да има "демократичен народ", е въпрос не само теоретичен, но и конкретно-исторически. В българските условия през XIX в. близо до представата за модерната политическа демокрация, а и до реалното демократично управление чрез практиката на Вътрешната

революционна организация стои В. Левски. В повечето материали от неговото скромно, но изключително ценно документално наследство той аргументира необходимостта още преди възстановяването на държавата българите да установят и съзнателно и неотклонно да спазват свой вътрешен ред, на чиято основа да изградят и мечтаната "демократска република, сиреч народно правление": "Всичките народи (в бъдеща свободна България) щат живеят под едни чисти и святи закони, както е дадено от Бога да живее човека; и за турчинът, и за еврейинът и пр., каквито са, за всичките еднакво ще е, *само ако припознаят законите равно с българинът*". "В България не ще има цар, а *народно управление*. И секиму своето. Секи ще си служи по вярата и законно ще се съди както българинът, така и турчинът и пр." В същото време В. Левски недвусмислено заявява и друго свое разбиране, което трудно може да се определи като демократично, най-малкото защото не е общоприето, а и грубо ограничава правото на малцинството: "Ако някой презре и отхвърли предначертаната държавна система "демократска република" и състави партии за деспотско-тиранска или конституционна (т. е. конституционно-монархическа – б.м. П.П.) система, то и таквизи ще са считат за неприятели на отечеството ни и ще са наказват със смърт"³³. С употребата на "народно управление" и на "демократска република, сиреч народно правление" Левски не само пояснява какво разбира под демокрация и република, но и плътно се доближава до някои от съвременните схващания за възможните различни нива на осъществяване на демокрацията. Така напр. Р. Дал разграничава "демокрация" – понятие, с което обозначава реалните управления, които отговарят на неговите критерии за широкомащабна демокрация, – от "народно управление" – "обхватен термин, който включва не само демократичните системи от XX в., но също така и системи, при които големи части от населението нямат право на глас или по друг начин са изключени от участие в управлението"³⁴.

Естествено възниква въпросът: същностните белези на демократично съжителство и самоуправление присъщи ли са на българското общество в разглеждания отрязък от време? Нека потърсим

отговор в самите исторически документи. Ето какво твърди по този въпрос един безспорен авторитет като Г. С. Раковски – самият той набеден от не един автор за “революционер демократ”. В известния си “Показалец” той отразява своето устойчиво разбиране, резултат от дългогодишни наблюдения: “Между българи владее *дух равенности* и никакъв отличителен наслов за родопокोलение не отдават никому си, *само по-стари почитат и уважават; както и по-храбри* (к.м. П.П.). Най-бедному и сирому старцу, коги се появи между им, стават му на крака и му отдават първо седалище, и слушат го с почит и уважение! Най-простий селянин, българин, кога иде в град и се представи пред някого си богатого българина, отхожда със смелост и дързост като пред равнаго си съседа и брата”³⁵. Това, което Раковски определя като “дух равенности”, едва ли може да се отъждестви с белезите, присъщи на модерната, т. е. либералната демокрация³⁶. *Равенството в нищетата* на по-голямата част от народа и *липсата на аристокрация* не са белези на демократично общество.

Аналогични са разсъжденията и на друг добър познавач на народа – П. Р. Славейков: “Българите по характер са трудолюбиви, а в търпението и в изкушенията по-крепки и по-постоянни от много други народи, и положителни са, сиреч здравомислящи. Обстоятелствата, в които са живяли, не са допуснали да се развият сред тях кастите, сиреч разни по-долни и по-горни редове в обществото, затова въобще *чувството на равенство е спазено у тях повече*, нежели у много други народи. От това наистина произлизат днес чести и повседневни разпри и лични съперничества между тях... При това и самото наше прекалено демократическо настроение прави щото във всичките наши обществени работи ся месят всички с еднакво право и с еднаква сила; от това, като не са ся просветили още обществените наши способности, настава в общите ни разправи един хаос, в който свободно играят всички страсти и всички лични интереси”³⁷. В този случай съзнателно или неволно, но неточно се отъждествява егалитаризмът на българското общество с мечтаната демократичност.

Тезата за демократизма на българите, приложена в периода след възстановяването на самостоятелната държава от 1879 г. насетне, обикновено се аргументира не толкова с конкретния обществено-политически опит, колкото с априорно приетата постановка, че основният закон на българската държава – Търновската конституция – е демократична и осигурява първенство на Народното събрание над другите държавни институции и власти. Редица автори търсят и намират първообраза на този модел във възрожденските политически програми³⁸. Внимателният прочит на документите показва обаче, че в политическите планове от предосвобожденския период основните принципи на либералната демокрация невинаги са категорично застъпени. Парламентарната институция – общоприет изразител на народния суверенитет – в някаква степен е подчинена на върховния държавен глава. Така напр. в чл. 6 от Мемоара на ТЦБК ясно е казано, че царският (султанският) наместник ще е глава на държавата след султана, върховен управител на изпълнителната власт, началник на българската войска и изпълнител на правосъдието (все принципи, залегнали и в Търновската конституция). Пак в Мемоара (чл. 7) се предвижда одобренията от Народното събрание закони да се потвърждават от царския наместник и едва тогава да влизат в сила (същото е и в основния закон от 1879 г., чл. 10, 46)³⁹.

“Демократи” ли са учредителите на новата българска държава през 1879 г., след като някои решения по изключително важни държавноустройствени въпроси са взети не в резултат от аргументирано обсъждане и принципна критика, а след съзнателно манипулиране и настройване на “добродушните” депутати и от “партиен инат”. Така напр. отхвърлянето на единствения български проект за основен закон – рапорта на 15-членната комисия – от манипулираното мнозинство в Учредителното събрание става не след аргументирано опровергаване на неговата приложимост и целесъобразност (опонентите “либерали” не предлагат дори алтернативен проект), а в резултат от силното въздействие на демагогските речи на опозиционните водачи над повечето неориентирани депутати в събранието и извън него. Още С. Радев

отбелязва, че за предлаганата втора камара или сенат “простите депутати нямаха, разбира се, никакво понятие”⁴⁰. Противниците на умереното течение – т. нар. либерали – лансират демагогската теза, че “представителите на чорбаджийството” – “консерваторите”, предлагащи “дембелханета” (либералската трактовка на сената), са настроени против народа и се стремят да ограничат неговата свобода. При изработването на Търновската конституция водачите на либералите постоянно демагогстват с безспорно демократичната идея за всеобщо изборително право. Но още с първия изборителен закон, приет именно от либералското мнозинство на Второто Обикновено Народно събрание през 1880 г., редица български граждани (монашеското духовенство, жените, военнослужещите, държавните чиновници с изключение на министрите) противоконституционно са лишени от правото да бъдат избираеми⁴¹. Исторически факт е, че участието на народа в парламентарните избори в периода 1879 – 1912 г. е твърде ограничено, на моменти дори незначително⁴². Излиза, че самият народ не е искал или не е знаел как да се ползва от голямата свобода – всеобщото изборително право, сочено като едно от основните доказателства за “демократичността” както на Търновската конституция, така и на мнозинството от народа, чиито интереси отразявала и защитавала тя. Впрочем по-просветените български граждани (познаващи текстовете на конституцията) са знаели, че дори и да гласуват за определена политическа сила и да очакват подобрене на положението си от нея, то това не може непременно да стане, защото според същата конституция князът има реално надмощие над изразителя на народния суверенитет – Народното събрание⁴³. При такъв подход стогодишният мит за изключителната демократичност и пригодност на Търновската конституция към реалните исторически условия не издържа сериозна критика. Тази конституция не гарантира един от основните принципи на парламентарната демокрация – задължителната обвързаност на мнозинството в народния вот с фактическото управление на страната. Търновската конституция ясно постановява, че министрите се назначават и уволняват от княза (чл. 152); той има право да назначава лица на всички правителствени длъжности (чл. 163). Монархът е и “върховен началник на всички

военни сили в княжеството, както в мирно, така и във военно време” (чл. 11), той има ръководна роля във външнополитическите отношения на страната (чл. 17), може да се намесва и в съдебната власт: да смекчава или отменя наказания, да помилва и амнистира (чл. 14, 15). Князът има безусловно право да разпуска Народното събрание (чл. 136); нито един закон, приет от парламента, не влиза в сила, докато не се утвърди от княза и не се обнародва (чл. 46); членовете на Народното събрание не могат да се съберат на сесия, без да бъдат свикани от монарха (чл. 138). При това “лицето на княза е свещено и неприкосновено” (чл. 8), т.е. той не е длъжен да отговаря пред никой за решенията и постъпките си⁴⁴. Търновската конституция не само че не осигурява парламентарно-демократичен механизъм на управление, но дори не задължава княза да назначава правителството съобразно с вота на изборителите и в съответствие със съотношението на политическите сили в парламента. Затова от 1879 г. насетне у нас постепенно се налага практиката на парламентарни избори *след* назначаването на изгодно за княза правителство. Без суспендиране на основния закон от 1879 г., напротив – с активното му прилагане – се установяват няколко лични, т. е. авторитарни режима: на първия регент и “президент-министър” Стефан Стамболов (1886 – 1894 г.), на княз (цар) Фердинанд I в началото на XX в., на цар Борис III през втората половина на 30-те години на века. Те запазват някои външни белези на демокрация, за тях може да се каже дори, че *формално* отговарят на някои от “основните процедурни условия на демокрацията”⁴⁵. И наистина само по себе си наличието на авторитарен тип управление не може да се квалифицира еднозначно като добро или лошо. А и българският народ, чиято традиционна нагласа е авторитетно-автократична и едновременно с това егалитарна, не е демонстрирал недоволство толкова от личните режими, колкото от злоупотребите с властта на отделни държавници и правителства. Следователно не е толкова важно колко демократичен е един основен или друг закон, колкото важно е той да бъде съставен така, че да може успешно и ефективно да се прилага в реалните културно-исторически условия.

Резките политически промени вследствие от Руско-турската война 1877 – 1878 г., патриотичният ентузиазъм, партийният инат,

пренесените от доосвобожденския период кавги и пристрастия са причините, щото в Учредителното събрание невинаги да доминира духът на мъдра градивност, а някои важни решения да са мотивирани единствено със стремежа да се надделее над политическия противник. Страхът от нови привилегирани съсловия, безсилието да се осъзнаят някои важни исторически реалности, изискващи внимателно и специфично отражение в основния закон (например силната егалитаристка нагласа на голямата част от българското общество, липсата на аристокрация, но не и на желание и възможност да се изгради необходимият управленски елит) довеждат до отхвърляне на някои разумни предложения, залегнали в българския проект за конституция – минимален ценз за избирателите, втора камара, по-ясен и по-строг ред в управлението и в държавния живот в първите години на самостоятелно политическо развитие⁴⁶. Това е още едно доказателство за недовършеността на възрожденските обновителни процеси като комплексна историческа промяна, подготвяща и осъществяваща прехода към новото време.

Ако все пак допуснем, че в България след 1879 г. се установява, макар и специфично проявяващ се, демократичен модел на управление, то как от гледна точка на разисквания проблем и на основата на теоретичните ориентири, изложени дотук, ще можем да обясним парадоксалния исторически факт – гласуването от Петото Велико Народно събрание през 1911 г. изменение на чл. 17 от Търновската конституция, според което царят и правителството, назначавано от него, могат да сключват договори и без знанието и одобрението на Народното събрание⁴⁷. В този случай не би трябвало да важи правилото, според което “демократията е в опасност, ако военнослужещи, държавни служители или държавни глави запазват компетенцията си да действат независимо от избраните цивилни лица или дори да отхвърлят решенията, взети от народните представители”, както и основният демократичен принцип, че “цялата същност на институциите е не в тяхното формално присъствие, а във функционалното им предназначение, замисъл и реалност на изпълнение”⁴⁸.

Друг аспект на анализиранията тема е свързан с разбирането за личността и отношението към взаимовръзката личност – общест-

но. Кантовият принцип, че личностите не трябва да се използват като “средства”, а да бъдат “цели сами по себе си”, става основополагащ за западната цивилизация. На мястото на Бога като върховна ценност и център на мирозданието културата на европейския Ренесанс поставя човека и в това се изразява същността ѝ като хуманизъм и антропоцентризъм. Българското възраждане също заменя религиозно-теоцентричната концепция на средновековието със светска, но на мястото на Бога не застава човекът. Новата, възрожденска върховна ценност отново има надличен характер – Отечеството, Родината, България. Вместо антропоцентризма (човешката личност като върховна ценност) Българското възраждане има в основата си една етноцентрична концепция – Родината, Отецеството, България, Народа като върховна ценност⁴⁹. Известно е, че либералната демокрация е немислима без принципа за свободата на личността, на свободния личен избор. Докато българският т. нар. демократизъм винаги е общностен, надличен (като отношение към малцинствата, като представа за бъдещо държавно устройство, като конкретно вземане на решения напр. при устройството и управлението на Екзархията); той е дори “революционен” – до “свободата лична” винаги стои “свобода народна”, без да е ясно какво е отношението между тях. Парадоксалната и псевдонаучна характеристика “революционен демократизъм”, приписвана като цяло на радикалното политическо течение сред българската емиграция, и поспециално на четиримата идеолози Г. Раковски, Л. Каравелов, В. Левски, Хр. Ботев, не само че прикрива личностните различия помежду им, не просто пренася една ленинска формула от много по-късно време, но е и неточна, особено във втората си част. Известно е, макар да не е популярно, че и Раковски, и Каравелов като личности, работещи в колектив, трудно понасят чуждо мнение и не позволяват то да им бъде налагано дори по най-демократичен начин, чрез “вишегласие”⁵⁰. Единствено Левски съчетава безусловна революционност (като средство за постигане на националноосвободителните цели) с демократизъм (като механизъм за вземане на решения, спазване на общоприети наредби и отношение към инакомислещите)⁵¹.

Ако българският народ в по-голямата си част през Възраждането и през следващите 120 г. беше “демократически” в същинския смисъл на думата (т. е. народ от самоуважаващи се и уважаващи законите и законноустановените институции личности-граждани), а българската държава можеше да гарантира правата и благосъстоянието на тези личности, то родната ни история през последните 120 години би изглеждала по много по-различен начин. Отношението към властта, законния ред и държавните институции нямаше да се изчерпва с официално и формално равнодушие и фактическо (задкулисно) мрънкащо отрицателство, мотивирано от доминирането на индивидуалното (семеино, партийно-групово) оцеляване над общобългарското добруване. Истински демократи в България винаги е имало, имало е и псевдodemократически демагози, или, както биха ги нарекли възрожденските публицисти, политически шарлатани⁵². Демокрацията обаче не е обществено състояние, което след като се добие веднъж, остава завинаги – нещо като също така мечтания “зрял социализъм”. Тя е особен и сложен механизъм от съзнателно спазвани задължения и права, който гарантира мирното съжителство и просперитет в обществото и който за жалост не може да се култивира, приспособи, усвои от всяка социална общност и по всяко историческо време. Може би затова някои автори аргументират извода за “неадекватността на идеята за гражданското общество като изход от онези съвременни задънени улици, до които стигнахме всъщност”, тъй като “на Изток не съществуват напълно условия (практически) за появата на класическия либерално-индивидуалистски модел на гражданското общество”⁵³.

Ако става въпрос за употребата на “демокрация/демократичен” в най-общ и неясен смисъл като неточен синоним на “егалитаризъм/егалитарен” или като удовлетворителна за мнозинството от българския народ безаристократичност и трайна привързаност към социалното равенство (разбирано като *еднакво ограничени* възможности за развитие), то употребата на понятието се обезсмисля. Струва ми се, че точно в горепосочения смисъл твърде механичната употреба на термина отразява някои преобладаващи нагласи на българския елит, които хитроумно са наречени “демократичност” и чрез една демагогска фразеология (от Ив.

Касабов и Л. Каравелов до Ал. Стамболийски и Г. Димитров) доста умело са въведени и поддържани в общественото пространство през последните 130 години, при това като “положителна черта” на целия български народ.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж. напр. **Хаджийски, Ив.** Историческите корени на нашите демократически традиции. – В: Съчинения. Т. 1. Оптимистична теория за нашия народ. С., 1974, с. 85–99.

² **Генчев, Н.** Българско възраждане. С., 1988, с. 342–343, 369; **Кондарев, Н.** Идеологията на Любен Каравелов. С., 1979; **Бужашки, Е.** Възникването на буржоазната политическа система в България. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 1. С., 1981, с. 614 сл.; **Косев, К.** Българско възраждане. – В: История на България през погледа на историците Ив. Божилков, В. Мутафчиева, К. Косев, А. Пантев, Ст. Грънчаров. С., 1993, с. 344–345; **Павловска, Цв.** “Вярвам в Републиката.” Съвременният републиканизъм в епохата на Българското възраждане. С., 1999, с. 41 сл.

³ **Близнашки, Г.** Размишления върху съдбата на българския конституционализъм. – Демократически преглед, есен (1998), с. 43. Срв.: **Владимир, П.** История на Търновската конституция. С., 1994 [I изд. 1936], с. 9–11; **Шалаверова, М., Г. Вълков.** Търновските законодатели. – В: Търновските законодатели. Юб. сборник. С., 1980, с. 34–78; **История на България.** Т. 7. С., 1991, с. 62 сл.

⁴ **Петков, П. Ст.** Търновската конституция не е гарантирала парламентарно-демократичен цикъл на управление. – Общество и право, г. XV, 1994, бр. 11–12, с. 28–30; Българският проект за конституция от 1879 г. (Към историята на идеите за управление през 70-те години на XIX в.) – Истор. преглед, 2000, кн. 3–4, с. 56–77; **Даскалов, Р.** Национално-културната ни идентичност: начин на изграждане. – В: Защо сме такива? В търсене на българската културна идентичност. Съст. Ив. Еленков, Р. Даскалов. С., 1995, с. 37; **Еленков, Ив.** Родно и дясно. Принос към историята на несбъднатия “десен проект” в България от времето между двете световни войни. С., 1998, с. 22.

⁵ **Пантев, А.** Историческата еволюция на политическата демокрация. С., 1997, с. 57.

⁶ **Сартори, Дж.** Теория на демокрацията. Кн. 2. Класическите проблеми. С., 1992, с. 26.

- ⁷ Дал, Р. За демокрацията. С., 1999, с. 9.
- ⁸ Пантев, А. Историческата еволюция на политическата демокрация с. 13-57.
- ⁹ Дал, Р. Цит. съч., с. 147. Р. Дал смята, че един от най-съществените принципи на демокрацията като механизъм за управление и вземане на решения от една общност (“сдружение”) е “независимо от другите различия по отношение на управлението на сдружението, всички негови членове трябва да бъдат смятани за *политически равни*”. – Пак там, с. 43.
- ¹⁰ Дал, Р. Пак там, с. 43–44, 80.
- ¹¹ Дал, Р. Пак там, с. 87–88.
- ¹² Сартори, Дж. Теория на демокрацията. Кн. 2., с. 37 сл.
- ¹³ Пантев, А. Историческите корени на модерната демокрация. – Военноистор. сборник, 1993, кн. 4, с. 197.
- ¹⁴ Пантев, А. Историческата еволюция на политическата демокрация..., с. 85, 99.
- ¹⁵ Сартори, Дж. Теория на демокрацията. Кн. 1. Съвременната дискусия. С., 1992, с. 361.
- ¹⁶ Сартори, Дж. Цит. съч., Кн. 1, с. 27.
- ¹⁷ Георгиев, Пл. Българската политическа култура. С., 2000, с. 164, 177.
- ¹⁸ Даскалов, Румен. Образи на Европа сред българите. – В кн. му: Между Изтока и Запада. Български културни дилеми. С., 1998, с. 24.
- ¹⁹ Дойнов, Ст. Българското националноосвободително движение 1800 – 1812. С., 1979, с. 160–190; Мутафчиева, В. Книга за Софроний. Варна, 1983, с. 176–178.
- ²⁰ Неслучайно съвместимостта между “демокрация” и “монархия” се сочи от познавачите на проблема като “ситуационно изключение”, отнасящо се за Англия през XVIII в. – Пантев, А. Историческата еволюция на политическата демокрация, с. 184.
- ²¹ В отговор на евентуално възражение с аргумента, че в традиционните микроструктури на българското общество през XVIII – XIX в. най-важните решения се вземат на общо събрание, ще напомня, че само наличието на съборност не е достатъчно основание за реално функционираща демокрация. При такъв подход би трябвало да обявим за най-демократични родово-общинните сдружения. Срв. Пантев, А. Историческата еволюция на политическата демокрация, с. 85.
- ²² Петков, П. Ст. Монархия или република. Изборът на българския елит през Възраждането. – В: Дни на науката 2000. В. Търново. 2000, с. 65-66.
- ²³ Петков, П. Ст., В. Бонева. Българите пред Европа през 1869 г. В. Търново, 1993, с. 19–25; 41–52.

- ²⁴ Сартори, Дж. Цит. съч., Кн. 2, с. 121.
- ²⁵ Народноост, г. II, бр. 14, 23. II. 1869.
- ²⁶ ”Програма на БРК” от I. VIII. 1870 г. – В: Плетньов, Г., Ив. Стоянов. Планове и програми в националноосвободителното движение през Възраждането. Сборник документи. В. Търново, 1994, с. 84.
- ²⁷ Македония, бр. 1, 8. I. 1871 г.
- ²⁸ Остен, г. I, бр. 7, 20. IV. 1879.
- ²⁹ Стара планина, бр. 33, 4. XII. 1876. По същия повод и в същия списък Г. Раковски споделя: “Кога бях в Русия, попитаха ме: “Ели познавате Княжескаго?” Аз же с насмеивание им отговорих, че между нас българи няма ни князове, ни княжоци, но всички сме равни. Еше прибавих, че наш народ не се дели на касти благородия и мужичество, но всички българи са благородни и почитат се помежду си с равна чест народности”. – Дунавски вестник, бр. 2, 22. IX. 1860.
- ³⁰ Стамболийски, Ал. Политически партии или съсловни организации. II изд. С., 1920, с. 165–179. Тук е уместно да се напомни, че според Платон “демокрация има тогава, когато бедните са се наложили над своите пропавници” (“Държавата”, VIII, 557), а Аристотел отбелязва, че “при демокрацията бедните имат повече власт от богатите, тъй като са повече” (“Политика”, 1317б). Следователно, българските представи за демокрация (демократично) повече се родят с античния първообраз, отколкото с модерния. А именно по повод на античния ѝ първообраз теоретици като Кант определят демокрацията като “по необходимост деспотизъм”. – Сартори, Дж. Цит. съч., кн. 2, с. 58.
- ³¹ Радулов, Ст. Управлението на БЗНС и българската буржоазия. С., 1981, с. 87.
- ³² Мишкова, Д. Политическата легитимност на лявото в контекста на модернизацията в България. – Демократически преглед, есен (1998), с. 54–56.
- ³³ Свята и чиста република. Избрани страници от писмата на Васил Левски. Съст.: Ив. Унджиев, Н. Кондарев. С., 1987, с. 33–43; Плетньов, Г., Ив. Стоянов, Планове и програми..., с. 86.
- ³⁴ Дал, Р. За демокрацията, с. 50.
- ³⁵ Раковски, Г. С. Българийо, майко мила. С., 1967, с. 237–238.
- ³⁶ Сартори, Дж. Цит. съч., Кн. 2, с. 186–190; Дал, Р. Цит. съч., с. 43–44, 87; Пантев, А. Историческите корени на модерната демокрация, с. 197.
- ³⁷ Македония, бр. 3, 18. I. 1872; бр. 6, 1. V. 1872.
- ³⁸ Бужашки, Е. Възникването на буржоазната политическа система в България, с. 615 сл.; Манолова, М. Създаване на Търновската конституция. С., 1980, с. 6–12; Стоянов, Ив. Държавотворческите възгледи на Тайния централен български комитет. – Епохи, 1995, кн. 2, с. 37–46.

- ³⁹ Плетньов, Г., Ив. Стоянов, Планове и програми..., с. 38.
- ⁴⁰ Радев, С. Строителите на съвременна България. Т. 1. С., 1990, с. 83
- ⁴¹ Държ. вестник, бр. 95, 23. XII. 1880 г.; Николова, В. Българският парламент и опитите за превръщането му в действителен орган (1887 – 1912 г.). – Истор. преглед, 1988, кн. 5, с. 5.
- ⁴² Николова, В. Цит. съч., с. 6. Проучванията на един от най-добрите познавачи на българското вътрешнополитическо развитие в периода до войните 1912 – 1918 г. показват, че по това време в изборите са участвали по малко от половината от записаните в избирателните списъци.
- ⁴³ Петков, П. Ст. Търновската конституция не е гарантирала парламентарно-демократичен цикъл на управление. – Общество и право, 1994, кн. 11–12, с. 28–30.
- ⁴⁴ Български конституции и конституционни проекти. Съст.: В. Методиев, Л. Стоянов. С., 1990, с. 35; Петков, П. Ст. Търновската конституция..., с. 28–30.
- ⁴⁵ Пантев, А. Историческата еволюция на политическата демокрация..., с. 192.
- ⁴⁶ Петков, П. Ст. Българският проект за конституция от 1879 г. (Към историята на идеите за управление през 70-те години на XIX в.) – Истор. преглед, 2000, кн. 3–4, с. 76–77.
- ⁴⁷ Български конституции и конституционни проекти, с. 21–22.
- ⁴⁸ Пантев, А. Историческата еволюция на политическата демокрация..., с. 65, 111.
- ⁴⁹ Игов, Св. Кратка история на българската литература, С., 1996, с. 176.
- ⁵⁰ Арнаудов, М. Г. С. Раковски пред потомството. – Год. на Соф. унив. – Историко-филологически фак., Т. XXXVIII.2, С., 1942, с. 5–68; Тулешков, К. Моето чиракуване в живота. В. Търново, 1997, с. 205–211.
- ⁵¹ Петков, П. Ст. Великите сили и балканските държави в плановете за разрешаване на българския въпрос през XIX в. (1856 – 1878 г.). – В: България, българите и техните съседи през вековете (Изследвания и материали от научната конференция в памет на доц. д-р Христо Коларов, 30–31. X. 1998). В. Търново, 2001, с. 485–507.
- ⁵² Генчев, Н. Васил Левски. С., 1987, с. 94.
- ⁵³ Селигман, А. Идеята за гражданското общество. С., 1995, с. 256–260. Според автора “на Изток гражданското общество съдържа силно проявен общностен аспект, който, макар и чужд на принципа на държавността, е също толкова чужд и на идеята за автономния активен индивид, която стои в основата на идеята за гражданското общество на Запад”.

ЕКСПЕРИМЕНТЪТ НА ДУАЛИЗМА В АВСТРО-УНГАРИЯ

Рагослав Мишев

“Неделимо и неразделно” е мотото на съвместния герб на Австро-Унгария след 1867 г. до края на империята през 1918 г. Това бе символичен израз на едно от уникалните явления в историята на Европа – утвърждаването и развитието на дуалистичната австро-унгарска държава. С “изравняването” на Австрия и Унгария се постави началото на един дързък и оригинален експеримент за толерантност при решаване на международните противоречия, който продължава половин столетие и за съжаление завършва с неуспех. Въпреки това той продължава да привлича вниманието на научната и по-широка общественост.

* * *

“Моето войнишко нещастие в края на 44-годишна военна кариера е наистина голямо, обаче нещастieto на кайзера и на монархията е много по-голямо” – пише ген. Лудвиг Бенедек, главнокомандващ австрийската армия в битката при Кьонинггрец. Кьонинггрец наистина бе тежка военна катастрофа за империята, но и нещастие за населението от всички области на държавата поради инициалите и осакатени войници. От друга страна, поражението от 4 юли 1866 г. не означава гибел. Напротив, то изиграва ролята на преломен момент, който предизвиква трайно напредващ процес на демократизация, икономически подем и културен възход. Всичко това тепърва ще открие “златната епоха” на австро-унгарската монархия. Хабсбургският двор направи перспективни политически отстъпки в политическата и социалната структура на държавата и в продължение на няколко месеца империята придоби друг вид¹.

Прелюдия на споразумението за дуализъм обаче са събитията през 1859 – 1866 г. Неуспешната за Хабсбургите война с Франция и